

УДК 376.1-056.36

Л.К. Одинченко

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ УЯВЛЕНЬ ТА ПОНЯТЬ ПРО ФОРМИ ЗЕМНОЇ ПОВЕРХНІ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ В ДОПОМІЖНІЙ ШКОЛІ

У статті розкриваються методичні особливості процесу формування в учнів географічних уявлень і понять про форми земної поверхні на уроках в допоміжній школі.

Ключові слова: географія, уявлення, поняття, розумово відсталі учні.

В статье раскрываются методические особенности процесса формирования у учащихся географических представлений и понятий о формах земной поверхности на уроках географии во вспомогательной школе.

Ключевые слова: география, представления, понятия, умственно отсталые учащиеся.

Пізнання розумово відсталими школярами навколишнього світу цілеспрямованого характеру набуває в цілісному педагогічному процесі. Результатом процесу навчання є формування знань, які відображають властивості навколишнього світу, необхідні для практичної й пізнавальної діяльності людини. Однією з основних форм знань є поняття. Однак, більшість понять, які формуються під час вивчення навчальних дисциплін, можуть бути засвоєні тільки за умови їх спадковості та єдності з уявленнями. Уявлення як найважливіший етап у формуванні понять виступають водночас основним компонентом та однією з передумов ефективного створення цілісної системи знань учнів.

Основу географічних знань становлять уявлення, поняття й закономірності, що відображають головні властивості й зв'язок досліджуваних предметів, явищ природи й людського суспільства. Наявність правильних, чітких уявлень і понять географічного змісту у розумово відсталих учнів має найважливіше значення для засвоєння ними всієї сукупності знань шкільного курсу географії. Процес їх формування передбачає вибір оптимальної системи методів, прийомів і форм навчання, які зумовлюють досягнення більш високих навчально-

виховних результатів у цілісному педагогічному процесі. Оволодіння системою географічних уявлень і понять - об'єктивно складний процес для розумово відсталих школярів, оскільки вимагає активної розумової діяльності, здійснення розумових операцій (аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, конкретизація), виконання логічних дій: порівняння й установаження причинно-наслідкових зв'язків. Тому, не випадково, у спеціальній методиці географії ведуться пошуки не тільки раціональних, але й специфічних шляхів формування географічних знань (уявлень, понять і їхніх систем) у розумово відсталих школярів.

Мета нашої публікації полягає у визначенні оптимального сполучення навчальних методів і прийомів при формуванні в учнів уявлень і понять про форми земної поверхні на уроках географії в допоміжній школі.

У результаті аналізу психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження ми дійшли висновку, що проблемі формування географічних уявлень і понять завжди приділялась велика увага з боку видатних українських та російських учених-методистів: Е.Г. Байкової, М.М. Баранського, А.Є. Бібік, Т.П. Герасимової, А.В. Даринського, О.М. Кабанової-Меллер, В.О. Коринської, Л.В. Круглик, О.А. Половінкіна, Є.Й. Шиповича, Н.В. Шулдик, В.А. Щеньова тощо.

Система роботи з формування уявлень і понять при вивченні різних курсів географії в школі найбільш повно висвітлюється в роботах Е.Г. Байкової, А.Є. Бібік, Т.П. Герасимової, А.В. Даринського, С.Г. Коберніка, Р.Р. Коваленко, О.Я. Скуратовича тощо.

Головна увага аналізу змісту й характеристиці шляхів розкриття загальногеографічних понять при вивченні початкового курсу фізичної географії приділяється в працях М.П. Откаленко, О.А. Половінкіна, Н.В. Шулдик, В.А. Щеньова тощо.

Велике місце характеристиці змісту провідних економіко-географічних понять і процесу їхнього формування відведено в дослідженнях М.М. Баранського. М.К. Ковалевської, О.О. Кривчун, В.А. Максимова, П.О. Масляк, Т.Г. Назаренко, О.Г. Топчієва тощо.

Серед робіт ведучих учених-методистів за розглянутою проблемою заслуговують на увагу роботи І.В. Душиної, Т.П. Герасимової, В.О. Коринської, О.В. Крилової, В.А. Щеньова тощо. У них розкриваються етапи формування уявлень і понять при вивченні географії материків.

Особливості роботи вчителя з утворення в учнів картографічних уявлень і понять розглядаються в роботах В.О. Коринської, М.П. Откаленко, С.Г. Трегуби тощо.

Проблема формування уявлень і понять - багатогранна й невичерпна. Географічні поняття формуються у свідомості учнів у

результаті цілеспрямованої розумової роботи над сприйнятими об'єктами і явищами або їхніми образами, відтворених в уявленнях. Німецькі вчені-географи В. Дорн і В. Ян проблему формування уявлень і понять розглядають як корінну проблему всього процесу навчання географії. Ними доведено, що утворення географічних уявлень і засвоєння понять має вирішальне значення в системі всієї сукупності знань, сприяє розвитку мислення, впливає на переконання людини і її поглядів.

Залежно від рівня підготовки й розвитку пізнавальних здібностей школярів, особливостей навчального матеріалу в методиці географії визначаються основні шляхи формування уявлень і понять. Шлях від окремих предметів і явищ до узагальнених уявлень і загальних понять відповідає індуктивному шляху пізнання. В інших випадках найбільш ефективним представляється шлях від широкого поняття до окремих явищ і фактів, що відповідає дедуктивному шляху пізнання.

Вважається, що для індуктивного шляху характерна така послідовність дій вчителя й учнів: спостереження об'єктів і явищ; їхнє зіставлення, виділення на цій основі ознак; їхнє узагальнення; робота з визначенням поняття, у якому виділяють окремі ознаки; застосування знань на практиці. Індуктивний шлях доцільний для пізнання школярами властивостей предметів і явищ у процесі їхнього безпосереднього спостереження й вивчення. Але він не може забезпечити рішення головних завдань навчання - оволодіння закономірностями, причинно-наслідковими зв'язками, залежностями. Багатьма науковцями відзначається, що основним є дедуктивний шлях формування понять, що встановлює наступну послідовність: визначення поняття; робота над засвоєнням його ознак і зв'язків, які розкривають особливості процесу утворення або походження об'єкта; закріплення ознак і зв'язків, установлення зв'язків з іншими поняттями.

Методисти-географи (А.Є. Бібик, А.В. Даринський, В.О. Коринська, В.А. Щен'ов, Н.В. Шулдик тощо) вважають поняття засвоєним, якщо учень: знає його визначення й зміст, тобто суттєві ознаки, зв'язки й відносини між ознаками; має образне уявлення про досліджуваний географічний об'єкт або явище; вміє самостійно застосувати поняття при вирішенні навчальних завдань.

Обов'язковими умовами, що забезпечують успішне засвоєння понять школярами, є наявність різноманітних засобів, відібраних відповідно до змісту понять, і продумана система завдань-вправ на застосування понять. Рекомендується використовувати типові

(репродуктивний метод) і творчі або проблемні завдання (частково-пошуковий і дослідницький метод).

В спеціальній методиці географії проблема формування географічних уявлень і понять у розумово відсталих школярів у процесі навчання займає центральне місце. Значний внесок у розв'язання вказаної проблеми внесли вітчизняні та російські вчені - І.М. Бгажнокова, Т.М. Головіна, В.А. Грузинська, Р.Б. Каффеманас, В.С. Ликий, О.І. Липецька, В.О. Липа, Т.І. Пороцька, Т.А. Процко, В.М. Синьов, В.Г. Чернобук тощо.

У численних експериментальних та теоретичних дослідженнях провідних вчених встановлено, що розумово відсталі учні взаємоуподобляють образи, неправильно відтворюють розміри географічних об'єктів, просторову протяжність, уявлення про предмети та явища природи обмежені, бідні за змістом або неправильні. Обмеженість уявлень та неможливість словесно оформити реальні враження призводять до схематичних висловлювань, в яких відображається одна яка-небудь, частіше всього другорядна несуттєва ознака заданого об'єкта або явища. Доведено, що учні допоміжної школи засвоюють поняття на низькому рівні узагальнення без розуміння його сутності, а також схильні до уподібнення схожих понять, спостерігається сформованість "вузьких" та "дифузних" понять.

У цьому аспекті заслуговують увагу праці В.М. Синьова, в яких розкриті особливості засвоєння загальних та індивідуальних географічних понять розумово відсталими школярами, розроблені зміст і шляхи формування певних понять, виділені ефективні прийоми і засоби керування розумовою діяльністю школярів на уроках географії. Вченим встановлено, що розумово відсталі учні визнають труднощі у виділенні, диференціації як суттєвих, так і несуттєвих ознак виучуваних об'єктів, які дозволяють підкреслити їх своєрідність, а також у словесній характеристиці того або іншого конкретного об'єкту. Учні неправильно співвідносять назви індивідуальних географічних об'єктів із загальними поняттями, відносять конкретні об'єкти до невідповідних адміністративних або територіальних категорій, вигадують неіснуючі назви, оперують термінами без усвідомлення наявних суттєвих ознак.

Результати експериментальних досліджень, проведених В.О. Липою, свідчать про те, що специфічні труднощі виникають у розумово відсталих школярів у роботі із символічною наочністю, у першу чергу – з картою, за умовними позначками якої учні часто не уявляють собі реальних картин природи. Проведені експерименти показали, що учні допоміжної школи зазнають труднощів у

встановленні асоціативного зв'язку між знаком, поняттями та образами, які зображують об'єкт або явище, зазначене цим знаком. Причому, в учнів, відмічається мала варіативність у виборі образів, що вказує на недостатньо повне засвоєння суттєвих та несуттєвих ознак відповідного поняття.

Нами всебічно проаналізовано проблему щодо формування в учнів уявлень і понять про основні форми земної поверхні педагогічній діяльності вчителів географії спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей з вадами розумового розвитку Донецької області. Встановлено, що частіше формування системи знань про основні форми поверхні суши здійснюється на уроках традиційно, тобто на основі використання переважно словесного методу навчання. Робота з формування географічних уявлень і понять включає: розповідь учителя разом з використанням ілюстративного матеріалу; бесіду про географічні об'єкти; читання учнями тексту цілком і виборче читання; усне й письмове складання описів географічних об'єктів із залученням відомостей, отриманих школярами в результаті особистих спостережень; складання характеристик географічних об'єктів на основі порівняльного аналізу ілюстрацій або письмових описів. В умовах традиційного навчання більшість школярів опановують знаннями за даним розділом курсу фізичної географії на низькому рівні. Розумово відсталі семикласники утруднюються самостійно виділити суттєві ознаки об'єктів природи, зробити відповідне узагальнення, при розкритті змісту географічного поняття частіше обмежуються зовнішньою описовою характеристикою, спостерігається уподібнення понять. При порівнянні географічних понять за суттєвими ознаками вони не вміють оперувати необхідними, головними ознаками й абстрагуватися від другорядних.

Загальний процес формування природо-географічних понять в методичній літературі характеризується як єдність чуттєвого та логічного пізнання і припускає три основні ступені (В. Дорн, В. Ян):

1. Початковою основою процесу формування уявлень та понять є живе сприймання (чуттєве пізнання). Важливе планомірно організувати усвідомлене сприйняття зовнішнього образу об'єкта або явища природи. При цьому важливу роль відіграє зорове сприйняття. При формуванні уявлень слід виходити з досвіду учнів, систематично покладатися на набуті ними знання.

Для формування правильних уявлень – основи для засвоєння загальних понять – недостатньо проаналізувати один конкретний приклад. Треба прагнути до вироблення загальних уявлень шляхом порівняння декількох різних прикладів однієї та тієї ж категорії.

2. На основі сформованих уявлень, набутих наочним шляхом, в процесі подальшого закріплення матеріалу слід формувати чіткі поняття (логічне пізнання). При цьому важливо шляхом аналізу та порівнянь систематично підкреслювати найбільш суттєві зовнішні ознаки та внутрішні взаємозв'язки. Таким чином, формування понять полягає у виявленні суттєвих ознак даної категорії та потребує чіткого відтворення учнями реального змісту засвоєних ними понять.

3. Важливою ланкою систематичного розвитку понять є синтезування суттєвих ознак, що поступово повинно призводити до все більш досконалих форм визначень. Зміст окремого поняття може бути досягнутим точно лише тоді, коли він протиставляється спорідненим та суміжним поняттям.

З часом поняття та уявлення зникають, якщо вони не застосовуються на практиці, якщо не здійснюється повторення їх змісту, тобто якщо вони не активізуються та не закріплюються.

При постійному поширенні запасу понять їх застосування потребує систематизації. До систематизації відноситься, зокрема, порівняння та розподіл окремих понять, більш глибоке осмислення їх змісту та поширення групи ознак поняття, вже відомих учням.

Враховуючи специфіку процесу формування індивідуальних географічних уявлень і понять, психологічні особливості учнів допоміжної школи пропонуємо методику, в основу якої покладене сполучення наочно-практичного навчання зі словесним при формуванні у розумово відсталих школярів уявлень і понять про форми земної поверхні.

Процес формування в учнів уявлень і понять уроках географії при вивченні розділу "Форми поверхні Землі. Вода на Землі" в сьомому класі допоміжній школі буде результативним за таких умов:

- організація чуттєвого сприймання ознак, властивостей об'єкта або явища, формування уявлень про них або актуалізація раніше сформованих уявлень;
- організація розумової діяльності, спрямованої на виділення суттєвих ознак;
- забезпечення узагальнення і словесного визначення суті поняття, позначення його відповідним терміном;
- організація закріплення сформованого поняття шляхом репродуктивного відтворення його змісту;
- організація засвоєння поняття у подібних і нових ситуаціях шляхом застосування системи пізнавальних завдань.

Формування географічних уявлень і понять здійснюється на основі безпосереднього вивчення учнями об'єктів на місцевості, проведення дослідів, виконання низки практичних робіт. У процесі

наочно-практичного навчання формування знань відбувається самостійно, в процесі дослідницької діяльності дітей. Даний метод навчання сполучається з викладом матеріалу на уроках; роботою учнів з образотворчою й схематичною наочністю, підручником; виконанням вправ на розмежування й застосування понять, на порівняння по встановленню подібності й розходження.

Більш докладно розглянемо основні напрямки роботи над формуванням географічних уявлень і понять у розумово відсталих школярів при вивченні теми "Пагорби".

З метою формування в учнів уявлень про пагорби проводиться екскурсія в навколишню місцевість. У процесі ознайомлення школярів із географічним об'єктом перед ними ставляться конкретні завдання: відшукати на місцевості пагорб; звернути увагу на його характерні риси; описати реальні розміри; піднятися на нього й спуститися з однієї й іншої сторони; розповісти як проходив підйом і спуск по пологому й крутому схилам, що дозволяє їм визначити розходження між схилами; подивитися уважно, яка рослинність і в якій кількості виростає на схилах. Після проведеного спостереження учні самостійно виконують схематичні малюнки пагорба із крутим і пологим схилами, на яких позначають вершину й підніжжя пагорба; визначають частини об'єкта в процесі гри "Знайди й покажи".

На уроках при вивченні теми з учнями проводиться бесіда, що припускає актуалізацію вже наявних знань. При викладі матеріалу повідомляються відомості про різноманіття пагорбів, здійснюється робота з картинками в плані порівняння об'єктів, що розглядаються. Ставляться питання, що орієнтують увагу школярів спочатку на основні загальні ознаки досліджуваних об'єктів (Чим схожі? Чому?), потім на відмітні (Чим відрізняються? Чому?). У процесі порівняння виділяються характерні ознаки й розходження між зображеними пагорбами за формою, розміром, рослинному покриву, характеру ґрунту. Для закріплення характерних ознак пагорба (вершина, крутий схил, пологий схил, підніжжя) розглядається схематичний малюнок, на якому позначаються частини об'єкта, і застосовується прийом накладення малюнка-схеми на ілюстрацію. При роботі з підручником учні читають статтю, відповідають на запитання за змісту прочитаного, знаходять у тексті визначення поняття, розглядають ілюстрації.

Важливе місце в системі роботи з формування правильних загальних географічних уявлень і понять приділяється наступним спеціальним вправам:

- знаходження заданого географічного об'єкта на картинках і схематичних малюнках;

- показ і називання частин географічних об'єктів на картинках і схематичних малюнках;
- співвіднесення суттєвих ознак різних понять із географічними об'єктами;
- розчленовування суттєвих і варіюючих ознак географічного поняття;
- складання елементарних словесних описів об'єктів за малюнками, за уявленнями;
- розпізнавання географічного об'єкта за словесним описом;
- формулювання визначення вивченого поняття;
- порівняння одиничних, загальних видових, загальних родових понять.

Отже, застосування в оптимальних сполученнях методів, прийомів і форм навчання на уроках географії в допоміжній школі буде сприяти якісному формуванню в учнів правильних, стійких, осмислених географічних уявлень і понять і, в цілому, успішному засвоєнню програмного матеріалу.

Список використаних джерел

1. Дорн В. Формирование представлений и понятий при обучении географии / Дорн В., Ян В.; пер. с нем. И.М. Шрайбера. – М.: Педагогика, 1970. – 239 с.
2. Липа В.О. Зміст та корекційна спрямованність вивчення географії у допоміжній школі / В.О. Липа. – К.: ІЗМН, 1996. – 52 с.
3. Одинченко Л.К. Географія: підручник для 7 класу допоміжної школи /Л.К. Одинченко, Л.С. Дробот. – К.: РВЦ Проза, 2005. – 208 с.
4. Синьов В.М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії / В.М. Синьов. – К.: "МП Леся", 2010. – 779 с.

Some methodical peculiarities of the process of forming the geographical notions and ideas concerning the shapes of the earth's surface he earth's during lessons of geography at the auxiliary school are revealed in the article.

Keywords: geography, ideas, notions, intellectually backward pupils.

Отримано 24.2. 2012